

REJTVÉNY ÉS VICC HATÁRTERÜLETE
A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETI LEXIKONBAN

1. Bevezetés

A készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon* nagy célt tűzött ki maga elé: átfogó képet kíván adni a magyar népköltészetéről, bemutatva annak történetét és jelenét, műfajait és stílusát, típusait és motívumait, kutatóit és adatközlőit. Egy valóban naprakész, jól használható és előremutató lexikontól elvárható, hogy a korábbi magyar összegzéseken szükség esetén túllépve mutassa be a hazai népköltést, interdiszciplináris és bizonyos mértékben nemzetközi keretbe helyezve azt.

Ehhez a friss és minél szélesebb körű szakirodalom ismerete és használata mellett szükséges az is, hogy a szerzők el tudjanak rugaszkodni a korábbi kánontól és a kutatási közhelyektől. A szóbeliség és írásbeliség, népköltészet és magas műveltség közötti, egykor élesnek és egyértelműnek vélt határok ugyanis egyre inkább elmosódnak a számos új szempontot érvényesítő, aprólékos kutatásnak köszönhetően. Ezzel együtt a műfajközpon-tú szemlélet számos korábbi megállapítása is megdőlni látszik, ami nem könnyíti meg a műfaji szócikkeket író szerző dolgát. Ám a cél korántsem egy meglevő rendszer lerombolása, sokkal inkább a lehetőségekhez mérten pontos meghatározások és jellemzések megfogalmazása, szükség esetén a korábban bevett fogalmak és műfaji keretek újragondolásával. Ennek során kirajzolódik az adott műfaj történetisége is, és a jelenkori, tágabban értelmezett szóbeliségből vett szövegpéldák sem maradhatnak el.

A készülő lexikonban a jelenlegi állapot szerint 10 szócikk foglalkozik közvetlenül találósok és viccek műfaji csoportjaival. Ezek a következők: *rejtvény, találós, találós mese, találós kérdés, tudáspróba, tréfás kérdés; vicc, viccgyűjtemény, szüzsévicc, formulavicc*.¹ E szócikkek megírása, és menet közben annak mérlegelése, hogy mi szerepeljen külön szócikként és mi csak egy nagyobb egység részeként, szükségessé tette a szócikkek rendszerének, valamint az ehhez kapcsolódó terminológiai és rendszerezési kérdéseknek a végiggondolását.

A találósok esetében a szakirodalomban nem találunk sem határozott, általánosan elfogadott definíciót, sem egyértelmű alműfaji beosztást. A viccek tekintetében pedig a magyar folklorisztika kevés eredménnyel szolgált. A helyzetet az is bonyolítja, hogy számos szöveget csak a kutató sorol határozot-

¹ A *formulavicc, rejtvény, találós, tréfás kérdés, vicc, viccgyűjtemény* címszavak e kötetben olvashatók.

tan a két műfaj egyikéhez, amelyeknek voltaképpen van egy meglehetősen nagy közös metszete. Erre ugyan utalnak a magyar kutatók, de határozott, lexikonban is helytálló megfogalmazása még nem történt a kérdésnek. Számolnunk kell emellett a terminológia és a meghatározások történetiségével, így nem mindegy, melyik időszakra vonatkozóan teszünk megállapításokat.

A szócikk-írás során összegyűlt nagy, egymásnak sokszor ellentmondó szakirodalom bemutatásának, a felmerült kérdéseknek és különösen a kételemeknek nincs helye a lexikonban. A végeredményként létrejövő szócikknek tárgyilagos, kiegyensúlyozott képet kell nyújtania a bemutatott jelenségről, adott esetben műfajról, segítenie és nem elbizonytalanítania kell az olvasót. Jelen dolgozatban egy ilyen „nem lexikonba illő” kérdéskört szeretnék kifejteni: a magyar szakirodalomban *tréfás kérdésnek* nevezett szövegcsoporthoz, és az ehhez szorosan kapcsolódó *formulavicc*ek néhány vonatkozását, különös tekintettel a két csoport közötti határ elmosódottságára.

Tanulmányom első részében a nemzetközi szakirodalomból emelek ki néhány példát a tréfás kérdések és a nemzetközi szakirodalomban *rejtvényvicc*nek (riddle joke) nevezett átmeneti, a formulaviccchez közeli kategória bemutatására két lexikonban és egy monográfiában, kitérve ezek elhelyezésére a műfajhierarchián belül. A második részben továbbra is nemzetközi példáknál maradván mutatom be a rejtvényviccek néhány jellemző, alaposan feldolgozott csoportját. A harmadik részben azt vizsgálom, hogyan jelennek meg a tréfás kérdések és formulavicc a magyar folklorisztikai kutatásokban és szövegközlésekben.

2. Alapfogalmak és megközelítésmód a nemzetközi szakirodalomból

Elsőként arra vonatkozóan szeretnék két példát kiemelni a nemzetközi szótáriradalomból, hogy egy lexikon keretein belül hogyan mutatják be a találósokat és a vicceket. Különösen az érdekel, hogy ezen műfaji kereteken belül milyen csoportokat emelnek ki, hogyan helyezik el a tréfás kérdés – formulavicc – rejtvényvicc szövegcsoportokat, továbbá hogyan tárgyalják a kapcsolódási pontokat. Ezt követően Annikki Kaivola-Bregenhøj találós-monográfiája (2001) nyomán foglalom össze a tréfás kérdések főbb ismérveit.

2.1. Címszavak az *Enzyklopädie des Märchens*-ben

E mese-enciklopédia a német és nemzetközi folklórkutatás gigantikus teljesítménye. Első kötete 1977-ben jelent meg, utolsó, 14. kötetének harmadik füzeté pedig várhatóan idén lát napvilágot. A vizsgált műfaji szócikkek többsége az utóbbi évtizedben megjelent kötetekben található, így friss szemléletet és naprakész bibliográfiai jegyzéket várhatunk tőlük. A minket érdek-

lő témakörben az alábbi műfaji címszavakat találjuk itt: *Rätsel* (FISCHER, 2003), *Rätselmärchen* (NEUMANN, 2003), *Halslöserätsel* (UDE-KOELLER, 1989); *Witz* (WEHSE, 2012); *Scherzfrage* (FISCHER, 2004). A *Wortwitz* szócikk az utolsó (14/3) füzetben jelenik majd meg.

Az összefoglaló *Rätsel* szócikk a magyar rejtvény fogalomnak megfelelően magában foglalja mind a szóbeliségben, mind az írásbeliségben fellelhető szövegeket. A szerző az alábbi definíciót adja: „[...] többnyire kötött nyelven megfogalmazott, talányos körülírása egy tárgynak, eseménynek vagy tulajdonságnak, személynek vagy állatnak, vagy valami másnak” (FISCHER, 2003, 267.), ugyanakkor a következő mondatban leszögezi, hogy a rejtvényeknek nincsen általánosan elfogadott definíciója (vö. KAIIVOLA-BREGENHØJ, 2001, 53.). A szócikk a továbbiakban a rejtvények tipológiáját, strukturális felépítését és funkcióját mutatja be, végül kutatástörténettel és hosszú irodalomjegyzékkel zárul.

Fischer kiemeli a rejtvények számos csoportja közül a *Scherzfrage* (tréfás kérdés) elnevezésű csoport nagy népszerűségét. Amint írja, e kisforma hagyománya a kora újkorig vezethető vissza, és a 19. századig sorolják a szorosabb értelemben vett rejtvényekhez. Az ide tartozó szövegek divathullámokban jelentkeznek, és a jelenlegi értelmezés szerint inkább a viccek kategóriájába illeszkednek (FISCHER, 2003, 272.).

Az önálló *Scherzfrage* szócikkben Fischer részletesebben is kifejti a kérdéskört. Az alábbi tömör, lényegretörő definíciót adja:

Tréfás kérdés: irodalmi kisforma, a rejtvény alműfajaként a komikum területéhez tartozik, célja a mulattatás, ennek érdekében csattanós és nevetést kiváltó; két részre tagolódik: kérdésre és válaszra. A kérdést mindig csak színleg teszik fel, hiszen megválaszolhatatlan. A kérdés feltevője sokkal inkább maga szeretné tréfáját egészen a végéig elmondani, és mind a tudás általi előnyre, mind a nevetés kiváltására maga tart igényt (FISCHER, 2004, 1373.; vö. *Deutsches Wörterbuch* 14, 2595–2597.; fordítás: V. K.).

Jól láthatók az eltérések a rejtvények általános vonásaitól: a kérdésfeltevés látszólagos, a kérdés voltaképpen megfejtethetetlen. Párbeszéd helyett így egyetlen személy mondja el – a kérdés és válasz között esetleg rövid szünetet tartva – a teljes szöveget, „beszédpartnere” csak a tréfa befogadója lehet. Különbséget jelent az is, hogy a rejtvény műfajának bemutatásánál a humor nem játszott különösebb szerepet, itt viszont többszörösen hangsúlyozza Fischer, hogy a tréfás kérdések lényege maga a csattanó (vagyis a kérdező által előadott válasz). Azt is megtudjuk, hogy az ilyen típusú szövegeket már a középkorban és a kora újkorban gyűjteményekbe rendezték (FISCHER, 2004, 1374.).

Fischer megállapítja még, hogy manapság leginkább a gyerekek körében népszerűek a tréfás kérdések, különösen 6 és 10 éves kor között (vö.

WEHSE, 1983; FISCHER, 1988), és olyan divathullámokban jelentkeznek, mint a kelet-németekről szóló viccek vagy az elefánt-viccek. A jelenlegi kutatás a bennük rejlő komikum, a szövegek megfejthetlensége és a nevetetés céljával történő használat miatt inkább a viccekhez sorolja ezt a szövegcsoporthoz (vö. RÖHRICH, 1977, 11.). A legelevenebb kisformának tartják, amelynek enigmatikus volta annyira redukálódott, hogy egy beszédpartnernek tesznek fel egy megválaszolhatatlan kérdést (FISCHER, 2004, 1375.).

Fontosnak tartom, hogy kiegyensúlyozott képet nyújt a tréfás kérdésekről, kiemelve e szövegcsoporthoz történetiségét és „műfajköziségét” is. Jól szemlélteti kötődését a korábbi rejtvényirodalomhoz és a hagyományos folklórhoz, és azt, hogy mai elterjedtsége és a műfajhierarchiában elfoglalt új helye ellenére nem előzmények nélküli, újonnan kialakult műfajról van szó, bár az utóbbi fél évszázadban működése és funkciója gyökeresen megváltozott.

2.2. Címzavak a *Folklore* enciklopédiában

Az Egyesült Államokban 1997-ben megjelent, két kötetes folklór lexikonban Dorothy Noyes foglalta össze a rejtvények kérdéskörét hét szócikkben. A leghosszabb, összefoglaló szócikk a 'népi rejtvény'-nek fordítható *folk enigma* címszóhoz tartozik, amelyet a szerző olyan műfajok csoportjaként határoz meg, amelyek közös jellemzője a feladvány-megfejtés szerkezet és az előadás kötelezően párbeszédese jellege (NOYES, 1997c, 217.). Az általa ide sorolt, külön-külön szócikkekben tárgyalt műfajok: *riddle*, *clever question*, *catch question*, *riddle joke* és *neck riddle*. A rendszerint tágabb értelemben használt, itt azonban a találósoknak megfelelő *riddle* szócikk (NOYES, 1997e) elején kiemeli a szerző, hogy ez a hagyományos rejtvények legismertebb és legalaposabban kutatott formája. Bemutatja előbb a „valódi”, metaforikus találósokat, amelyek a tárgyi kultúra megszokott, otthonos elemeire épülnek; ezt követően tér rá a paradox helyzeteket vagy anomáliákat tartalmazó szövegekre, hangsúlyozva, hogy az anomália inkább a nyelvi szinten jelenik meg, mint a leírt reális szintjén (például *What room can no one enter? – A mushroom /Milyen szobába nem tud senki belépni? A gombába./* Szójáték: room = szoba, mushroom = gomba; NOYES, 1997e, 730.). Vagyis ezen találósok referense valójában maga a nyelvi kód (vö. PEPICELLO – GREEN, 1984). Előbbi típust a hagyományos társadalmakhoz, utóbbit a heterogén modern társadalmakhoz köti a szerző.²

A magyar tudáspróba, okosságpróba terminusoknak megfelelő *clever question/wisdom question* (NOYES, 1997b), valamint a találós me-

² Ugyanakkor ennek az éles elkülönítésnek ellentmond Robert Lehmann-Nitsche (1915) megállapítása, aki a találósok osztályozása során azt figyelte meg, hogy a deskriptív „valódi” találósok is gyakran fogalmazzák meg (látszólagos) anomáliákat az általuk ábrázolt reális dolgoknak mind külső megjelenésére, mind fiziológiájára (működésére) vonatkozóan. Lásd az alábbi magyar példát: *Vas csikó csontréten legel? Borotva (Magyar Nyelvészet, 1856, 373.)*.

sékkal részben egyező *neck riddle* (NOYES, 1997d) típusok bemutatása itt nem szükséges. Figyelmet érdemel azonban a két további szócikk. *Catch question* néven NOYES (1997a) a találósok azon csoportját tárgyalja, amelyek célja a kérdezett zavarba hozása, megszégyenítése vagy nevetségessé tétele. Ezt a magyar *megviccelés*, *beugratás* fogalmakkal állíthatjuk párhuzamba. A kérdező ezt különféle technikákkal érheti el, a közös pont, hogy a kérdés mindig másra irányul valójában, mint ahogy az első ránézésre tűnik. Ha közelebbről megvizsgáljuk az ilyen típusú szövegeket, azt láthatjuk, hogy elkülönítésük a tréfás kérdésektől inkább csak kutatói koncepció kérdése.

Végül elérkeztünk a *rejtvényviccnek*³ vagy *találós viccnek* fordítható *riddle joke* szócikkhez. Ez a szövegcsoporthoz a szerző definíciója szerint olyan vicceket tartalmaz, amelyek a hagyományos találós formáját öltik magukra (NOYES, 1997f). Helmut Fischerhez hasonlóan Dorothy Noyes is azt látja e típus legfontosabb kritériumának, hogy bár a rejtvényvicc kérdésként hangzik el, nem várják a kérdeztől, hogy kitalálja a megfejtést. Ehelyett a kérdező rövid szünetet tart, majd a válasszal folytatja az előadást. Jellemző még, hogy a szövegek egy-egy aktuális eseményhez kapcsolódóan ciklusokban terjednek. Jelentőségét az Egyesült Államokban a szerző nem győzi hangsúlyozni:

A rejtvényvicc napjainkban a tréfálkozás egyik leggyakoribb formája, és egyes ilyen vicceket az amerikai folklór legszélesebb körben elterjedt darabjainak tarthatunk. Azok a formai jellemvonások, amelyek lehetővé teszik az ellentmondásos kérdések tárgyalását, egyben könnyen megjegyezhetővé teszik e vicceket, és hozzájárulnak ezek gyors továbbadásához is. Mi több, gyakorlatilag idegenek között is sor kerülhet az átadásra, mivel a viccek olyan témákra összpontosítanak, amelyeket a tömegmédiával általánosan ismertté tett egy nemzeti népesség körében. Bár léteznek sajátosan egy bizonyos közösségre korlátozódó rejtvényvicc-ciklusok, a szövegek többségének megértéséhez nincs szükség helyi háttérismertetekre. Ezért igen kedvelt a rejtvényviccek használata társaságban a feszültség oldására. (NOYES, 1997f, 732.; fordítás: V. K.)

E szócikkben tehát a szerző voltaképpen azzal az átmeneti szövegcsoporthoz foglalkozik, amelyeket a magyar kutatás hol a találósok műfajához, közelebbről a tréfás kérdésekhez sorol, hol a viccek, ezen belül elsősorban a formulavicc között tárgyal. Bár mindkét irányból utalnak a két műfaj közötti kapcsolatokra, ezt az átmeneti csoportot nem nevezik külön néven. A találósokon belül amiatt különülnek el, hogy a használat során egy előadótól, nem pedig párbeszédés formában hangoznak el, a vicceken belül pedig a „találószerű”, formuláris felépítés határozza meg őket. A szövegtípus

³ A magyar kutatásban Mándoki László a német *Rätselwitz* (RÖHRICH, 1977, 215.) tükörfordításaként javasolta a *rejtvényvicc* terminust (MÁNDOKI, 1988, 250.), ám az nálunk nem honosodott meg.

népszerűségét, amint alább visszatérünk rá, számos további kutató hangsúlyozza. Egy-egy ciklus terjedését pedig ma az egyéb tömegkommunikációs eszközök mellett már az internet is nagy mértékben elősegíti.

Utolsóként a lexikon *joke* (vicc) címszavát kell említeni (PRESTON, 1997), amelynek szerzője számos különböző formát összefoglaló kategóriaként definiálja tárgyát, kerülve a műfaj megnevezést. A szóban forgó formák felsorolását⁴ követően elsősorban a humorkutatás három legfőbb (kognitív, viselkedés-lélektani és pszichoanalitikus) elméleti irányzatát mutatja be, a viccek csoportosításával, a jellemző szövegtípusok vagy szereplők leírásával nem foglalkozik. Ebből következően nem tárgyalja itt viccek és találósok kapcsolódási pontjait sem, mindössze a *riddle joke* szócikkre történő utalás viheti tovább az olvasót ilyen irányba.

2.3. A tréfás kérdések témaköre Annikki Kaivola-Bregenhøj találós-monográfiájában

Igen tanulságos a vizsgált kérdéskör szempontjából a finn kutató angol nyelvű monográfiája a találósokról (KAIVOLA-BREGENHØJ, 2001). A terminológia itt természetesen csak áttételekkel értelmezhető, hiszen fordító segítette a szerző munkáját. Mindenesetre az általa használt *riddle* terminus itt egyértelműen a szóbeli rejtvények, vagyis a találósok megfelelőjeként értelmezhető. E kötet kiemelését a bőséges enigmisztikai szakirodalomból az indokolja, hogy a szerző – bár állítása szerint elsősorban a valódi találósokra összpontosít – igen nagy terjedelemben, formai és tartalmi vonatkozásokra egyaránt részletesen kitérve foglalkozik az általa *joking question* (tréfás kérdés) és esetenként *riddle joke* (rejtvényvicc) néven említett szövegcsoporttal.

A tréfás kérdéseket (és az ezekhez köthető vicceket) monográfiája több pontján is tárgyalja: említésre kerülnek a bevezetésben (KAIVOLA-BREGENHØJ, 2001, 16–24.); külön fejezet szól róluk a találósok különböző alműfajainak bemutatásánál (57–62.); majd felmerülnek olyan tematikus kérdések kapcsán, mint a szexuális tartalmú szövegek (82–87.), a politikai feszültségek levezetése Észak-Írországból (123–127.), valamint a szójáték használata a találósokban (130–135.). Ez is jól mutatja, hogy a kortárs találós kutatás semmiképpen nem kerülheti meg ezt a kérdést. Már a bevezetésből kiderül az, hogy Kaivola-Bregenhøj folytonosságot lát a hagyományos találósok

⁴ „A verbális, vizuális vagy fizikai játék stilizált formája, amelyet az előadás keretében humorosnak szánnak. A viccek gyakran rövid szóbeli elbeszélés formájában jelennek meg, mint például a *hazugságmese*, az ún. *shaggy dog story* [hosszadalmas favicc], a *tréfás anekdota* és a *tréfás mese*. Léteznek továbbá *rejtvényviccek*, *gesztusviccek* és változatos formájú *képviccek*. Egy viccet elmés *egysorosba* is sűrűsíthetnek, amelyet vagy szóban mondanak el, vagy felírják egy nyilvános falra. Az ún. *diadikus viccek* (szándékosan vagy véletlenül létrejövő privát viccek két ember között) a személyközi kommunikációban keletkezhetnek, és hagyományos vonását jelenthetik egy meghatározott emberi kapcsolatnak.” (PRESTON, 1997, 471.; fordítás és kiemelés: V. K.)

sorában felbukkanó tréfás kérdések és a mai ciklusok között, és látható, hogy nagy jelentőséget tulajdonít e szövegcsopornak a találós mint beszéd-mód továbbélésében:

Habár a valódi találósok jórészt eltűntek a szóbeli hagyományból, a mű-faj jellemvonásai közül néhány megmaradt: a vágy a kérdésre és a hallgató félrevezetésére, aki még nem fedezte fel a meglepő összefüggést kérdés és válasz között. A különféle tréfák, a bolondos humor, a tréfás kérdések és találós-paródiák csak néhány példa a hagyomány azon formái közül, amelyek betöltik az életünket meghatározó kulturális kontextusban keletkezett űrt. *A találós-ciklusok a szórakozás egyik fajtáját jelentik, és ugyanakkor megkérdőjelezik azokat a korabeli értékeket és normákat, amelyek tükröződnek bennük. Azt bizonyítják, hogy a találós egy olyan élő műfaj, amely képes az adaptációra és a kor követelményeinek történő megfelelésre.* (KAIVOLA-BREGENHÖJ, 2001, 24.; fordítás és kiemelés: V. K.)

A találós műfajának meghatározása és az alműfajok rendszere nemcsak nálunk, hanem a nemzetközi kutatásban is meglehetősen kusza, mivel minden kutató a saját anyagából kiindulva, újabb és újabb csoportokat és elnevezéseket javasolva osztja be és adja közre az összegyűjtött szövegeket. Az így leírt számos alműfaj közül a „valódi”, metaforikus találósok mellett legnagyobb a joking questions név alatt összefoglalt szövegcsoport. (KAIVOLA-BREGENHÖJ, 2001, 55.)

E kategóriában a szerző elsősorban a kortárs, városi(as) környezetben élő, a média által is befolyásolt tréfás kérdéseket mutatja be. Leírása nyomán az alábbi pontokban összegezhetjük e szövegtípus meghatározó jellemzőit:

1. ez olyan különféle találósok összefoglaló neve, amelyeknek elsődleges célja a kérdezett nevetségessé tétele, másodlagos célja a nevetetés;
2. e szövegek szinte soha nem metaforikusak, teljes mértékben szójátékon, közelebbről nyelvi kétértelműségen (linguistic ambiguity) alapulnak;
3. legtöbbször kérdés-felelet formulára épülnek, amely egy látszólag komoly kérdéssel kezdődik; a leggyakrabban használt kérdőszók: *mi, miért, hogyan, mi a különbség?*;
4. a tréfás kérdések előadása azonban nem valódi dialógus, a kérdezettől nem várják, hogy válaszoljon a feltett kérdésre. Szerepe abban merül ki, hogy ezt feladja, lehetővé téve ezáltal, hogy a kérdező maga mondja meg a választ (vagyis a csattanót);
5. a törvényszerűen egyszerű forma teszi lehetővé további kérdések improvizálását;

6. gyakran sorozatokban hangzanak el, vagyis egymás után több, egyazon formulára építő szöveget mondanak;
7. hullámokban újabb és újabb ciklusok követik egymást, melyek központjában valamilyen abszurd téma vagy egy aktuális (tragikus) esemény áll;
8. a populáris kultúra és a média, később az Internet jelentős szerepet játszik a témaválasztásban és a szövegek megformálásában;
9. e szövegtípus különösen népszerű a gyermekek és fiatalok körében.

A tréfás kérdések gyorsan változó, megújuló szöveganyaga új kihívások elé állítja a kutatókat, akik tanulmányozhatják a hagyomány születését, életét és halálát (KAIVOLA-BREGENHØJ, 2001, 164.; vö. AVDIKOS, 1999; ELLIS, 2003). Feltételezhetjük, hogy ezért, valamint aktualitásuk miatt jelenthetnek valóban kiemelt kutatási témát olyan területeken, mint az USA, ahol kevés a hagyományos, élő szóbeli műfaj.

A fenti megállapítások többsége a mai, modern tréfás kérdésekre, avagy rejtvényviccekre vonatkozik. Meg kell jegyezni azonban, hogy Kaivola-Bregenhøj monográfiájának más pontjain azt is láthatjuk, hogy ez a szövegtípus nem választható el élesen a szóbeli rejtvények más csoportjaitól. Számos olyan szöveget találunk, amelyek egy „valódi” találóst vagy komoly kérdést (legtöbbször bibliai tudáspróbát) fordítanak át tréfás kérdéssé (KAIVOLA-BREGENHØJ, 2001, 68.). Figyelembe kell venni a *találós paródiák* (*parody riddles*) csoportját is, amelyek az elvárások összezavarásával nevettenek (72–75.). Végül vannak olyan szövegek is, amelyeket nem lehet egyértelműen egy kategóriába helyezni, mivel ezek a variálás során hol vicc, hol találós kérdés formáját öltik magukra (75.). Leghatározottabban azonban KAIVOLA-BREGENHØJ (2001, 25.) azon megállapításával tudunk egyet érteni, mely szerint a tréfás kérdések jó példát jelentenek arra, hogy a generikus határokat a kutatók alkotják meg, az élő hagyomány azonban mind formailag, mind tartalmában folyamatosan változik – és ezzel lehetlenné teszi merev határok kijelölését.

3. A rejtvényviccek nemzetközi szakirodalma

A nemzetközi kutatásban az 1960-as évekre már jelentős irodalma volt a találós formájú vicceknek, avagy vicc funkcióban megjelenő találósoknak. A következetlenül használt terminusok (*joking riddle*, *riddle joke*, *conundrum*) meglehetősen sokféle szöveg gyűjtőneveként jelentek meg, amelyeket a humor, ezen belül a szójáték (pun) és a kérdés-felelet szerkezet kötött össze. Így ezek átmeneti csoportot képeztek a hagyományos találós és a csattanóval záródó vicc között, és egyik vagy másik műfaji csoporthoz sorolásuk leginkább a kutató nézőpontján múlt. Az egyik kutatási témát, amelynek

vizsgálata szorosan összefonódott a nálunk tréfás kérdésnek nevezett szövegek tárgyalásával, a *topikus viccek* (*topical jokes*), pontosabban vicc-ciklusok jelentették, és jelentik a mai napig.

3.1. Topikus vicc-ciklusok

Az angolszász kutatás a kérdés-felelet szerkezetű, többé-kevésbé stabil formulákra épülő topikus viccek megjelenését az 1960-as évekre, egyre nagyobb számban elterjedését az 1970–1980-as évekre teszi, a 90-es évektől pedig robbanásszerű növekedést figyeltek meg (DAVIES, 2003, 18.). Jellegetes az is, hogy az egyes korszakokban milyen központi *alakok* vagy *események* köré rendeződtek ilyen ciklusok.

A hatvanas évek abszurd vicceinek főszereplői az elefántok voltak (CRAY – EISENBERG HERZOG, 1967), majd az etnikai kisebbségek jelentették a fő célpontot (DAVIES, 1990). Az 1980-as évek második felétől a különféle természeti katasztrófák és tragikus események (balesetek, gyilkosságok, tömegszerencsétlenségek és terroresemények) kapcsán keletkező ún. katasztrófa-viccek váltak a legjellemzőbb szövegcsoporttá (lásd például ORING, 1987; ELLIS, 2001; DAVIES, 2003).

Ugyanakkor valójában bármilyen témával kapcsolatos vélemény-nyilvánításra alkalmas ez a forma, amit leginkább a találósok utóéletének tekinthetünk, nem pedig részének, hiszen a *rejtésnek* már nem a beszédpartner vizsgáztatása a célja, hanem sokkal inkább a szórakoztatás. Lehetnek így rejtvényviccek a politikai viccek (lásd KAIVOLA-BREGENHØJ, 2001, 123–127.), a kisebbségeken (DAVIES, 1990; LAINESTE, 2008), a szőke nőkön (például THOMAS, 1997; ORING, 2003b; STANOEV, 2010), rendőrökön vagy más, ostobának feltüntetett csoporton (DAVIES, 2011) tréfálkozó viccek között. Kivétel nélkül tréfás kérdés formájúak továbbá az olyan sajátos vicc-ciklusok, mint a kérdések a jereváni rádióhoz (SCHIFF – PARTH, 1971) vagy a keresztelés-viccek (ABRAHAMS – HICKERSON, 1964).

Az egyes vicctípusokra, ciklusokra irányuló tanulmányok elsősorban a tartalmi vonatkozásokra összpontosítanak, esetleg a szövegek kognitív vagy pszichoanalitikai szempontú értelmezésével foglalkoznak. Ennek ellenére nincs cikk, amely említés nélkül hagyná, hogy formailag e viccek túlnyomó része a találósok, közelebről a tréfás kérdések szerkezetét követi. Formai jellemzőnek tekinthető az is, hogy ezek a viccek ciklusokba rendeződnek, és elhangzásukkor is rendszerint sorozatot alkotnak. John DORST (1990, 183–184.) szerint maga a műfaji egység ez esetben nem is a vicc, hanem a ciklus, ez a természetes létformája az ide sorolható szövegeknek.

3.1.1. Az abszurd elefánt

Az 1960-as évek elején terjedtek el Amerikában, különösen iskolások és egyetemisták körében az ún. elefánt-viccek, amelyeket formai jegyeik alapján

tréfás kérdéseknek nevezhetünk. Az ezeket közlő kutatók is hol viccként, hol találósként publikálták a szövegeket, illetve nevezték meg ezeket a jelenség elemzésekor. A témának meglehetősen nagy az irodalma. Előbb több kisebb közlemény tudósított a szövegek felbukkanásáról (DUNDES, 1963; ABRAHAMS, 1963; BARRICK, 1964; BRUNVAND, 1964), majd megjelentek a nagyobb szövegközlések (például CRAY – EISENBERG HERZOG, 1967 [116 szöveg]) és elemzések (többek között ABRAHAMS – DUNDES, 1975; ORING, 1992).

Nemcsak a szóbeliségben váltak azonban rendkívül népszerűvé az elefánt-viccek, hanem a médiában (újságokban, rádióban) is, megjelentek továbbá kis, népszerű kötetekben, valamint játékkártyákon (CRAY – EISENBERG HERZOG, 1967, 27–28.). Számos későbbi vicc-ciklussal szemben az elefánt-viccek többsége nem sértette a jó ízlést, ezért terjedhettek hivatalos csatornákon keresztül is. Néhány szövegpélda, melyekhez a közreadók megadták az ismert előfordulások számát is:

Miért viselnek az elefántok teniszcipőt?

Hogy ne üssék meg a lábukat, amikor fákról ugrálnak le. (1)

Hogy ne legyen lúdtalpuk. (1)

Hogy oda tudjanak lopakodni az egerekhez (emberekhez). (3)

Miért van az elefántoknak lúdtalpa?

A vékony talpú teniszcipőtől. (1)

Miért ráncos az elefántok bokája?

Mert túl szorosan kötötték meg a cipőfűzőjüket. (5)

Miért lebegnek (fekszenek a kádban) az elefántok a hátukon?

Azért, hogy ne legyen vizes a teniszcipőjük. (24)

(CRAY – EISENBERG HERZOG, 1967, 30. Fordítás: V. K.)

A szövegek abszurditása már a képtelen alaphelyzetből (egy elefánt, amely teniszcipőt visel) is adódik, és csak fokozódik a kérdésekre adott meglepő válasszal. Bár a kérdés és a válasz közötti kapcsolatban felfedezhetünk logikát (ezt nevezi Elliott ORING /2003a, 14./ helyénvaló inkongruitásnak /*appropriate incongruity*/), a kérdést feltevő személy nyilvánvalóan nem is vár választ. Ehelyett maga folytatja a szöveget a felelettel, amely egyben a vicc csattanója. A kérdezőnek mindebből eredően jóval nagyobb szabadsága van, mint egy hagyományos találós előadása esetében, nem köti a konvenció annak elfogadásában, hogy mi az elfogadható válasz. Az elefánt-viccek és a többi hasonló ciklus esetében egyetlen kérdéshez *számtalan* helyes válasz tartozhat, de az előadás alkalmával mindig az az elfogadható, *egyetlen* helyes válasz, amit a kérdező annak nyilvánít. Az is a műfaj sajátosságaihoz tartozik, hogy ha a kérdező meg is kísérli a válaszadást, a kérdező minden bizonnyal hibásnak ítéli a választ.

Ez utóbbi megoldás nem egyedülálló, hiszen a találós paródiái, vagyis a beugratós kérdések (*catch question*) elhangzásakor szintén az a kérdező célja, hogy a helyes választ tudni vélő kérdeztet nevétségessé tegye.

Azonban ez esetben hagyományosan ismert, sőt közismert vagy nyilvánvalónak látszó kérdést tesznek fel. Lásd az alábbi tréfás kérdést: *What is black and white and red all over? (Mi az, ami fekete és fehér, és mindenhol vörös/mindenhol olvassák?)*. A hagyományos válasz (*newspaper /újság/*) szójátékon, mégpedig homofónián (*red /vörös/ – read /olvasott/*) alapul, és ezzel a megoldással már a 19. század végén közismertté vált a nyomtatott forrásokban is terjesztett szöveg. Az 1960-as évekre tehető a közismert találós parodisztikus formáinak megjelenése, amelyek a kérdés szó szerint értésére építve számtalan különböző, abszurd megfejtést kínálnak. Például *An embarrassed (or blushing) zebra; A sunburned zebra (skunk, penguin); A skunk with diaper rash; A bleeding (wounded) nun. (Egy szégyenlős /vagy piruló/ zebra; Egy leégett zebra /bűzösborz, pingvin/; Egy bűzösborz pelenkakiütéssel; Egy vérző /megsérült/ apáca.)* A beugratáshoz tartozik, hogy a kérdező megvárja a „hibás” (vagyis eredeti) választ, ezt követően közli a saját megoldását (BARRICK, 1974). A humor forrása az elvárásoknak nem megfelelő megoldás. Az elefánt-viccek vagy más abszurd kérdések hallatán azonban a kérdezett jellemzően meg sem kíséri a válaszadást.

Elliott Oring mutat rá, hogy a hagyományos találósok is építenek az inkongruitásra, vagyis a kérdésben olyan (látszólagos) ellentmondást mutatnak be, amely a válaszban oldódik fel – például *What has teeth but cannot eat? A comb. (Foga van, de nem tud enni, mi az? A fésű.)* Amennyiben a szöveget egyidejűleg szemléljük figuratív és szó szerinti értelmében, az értelmezés nem ütközik akadályba. A megfejtésben szereplő tárgyak pedig ismerősek, és a mindennapi élethez tartoznak, például egy fésű, egy tojás, a hó vagy a szél. Az elefánt-viccek azonban szándékosan felrúgják a találósok szabályrendszerét, ebből fakad humorosságuk és abszurditásuk (ORING, 1992, 20.). Sajátos értelmezési keretükön *belül* azonban az abszurd kérdésekre adott válaszok szemiotikai értelemben megfelelőek, még ha ennek az értelemnek nincs is köze az általunk ismert világhoz (ORING, 2003a, 23.).

3.1.2. Katasztrófa-viccek

Christie Davies tanulmánya (2003) szerint az 1960-as évektől jelentek meg a fekete vagy morbid humorú rejtvényviccek, amelyek a fiatalok körében voltak a legnépszerűbbek. Az 1960-as évek végére tehető az aktualitás elemének felbukkanása e szövegekben, párhuzamosan a televízió széles körű elterjedésével. Davies ugyanis amellet érvel, hogy az újdonsült katasztrófa-viccek kiváltó okát nem közvetlenül a tragikus események vagy természeti katasztrófák jelentették, hanem az ezekről látott tévé-közvetítések. Az új médium ugyanis sokkoló képekben mutatta be ezeket, moralizáló kommentárokkal kiegészítve, amelyek kijelölték, mit is kellene éreznie a nézőnek. Erre válaszul adott reakcióként értelmezhetők az új, aktuális témákon alapuló, izléstelen katasztrófa-viccek (DAVIES, 2003, 18–19.).

Az újabb és újabb vicc-ciklusok egyre nagyobbak lettek, és mindig felhasználták a korábbi ciklusok mintáit is. Eleinte elsősorban *egyéni* tragé-

diák, meggyilkolt vagy szerencsétlenségben elhunyt politikusok vagy más közszereplők halála váltotta ki ezeket, túlnyomórészt *helyi* szinten. A következő fázisban a *globális* televíziózásnak „köszönhetően” távoli szerencsétlenségekről is értesülhettek a nézők, az afrikai éhezők vagy egy pusztító földrengés megrázó képsorokkal kísért, felkavaró közvetítésére reagálva születtek meg a viccek, az érzelmi hegemoniára törekvő médiaközvetítések elleni tiltakozásképpen (DAVIES, 2003, 21.).

Davies ebből a szempontból párhuzamot lát a nyugati katasztrófa-viccek és a kelet-európai szocialista rezsimek alatti politikai viccek között, amelyeket egyaránt a kötelezővé tett érzések és gondolatok elleni tiltakozásként értelmezhetünk (DAVIES, 2003, 27–28.). Ismerünk példákat arra is, amikor a születő katasztrófa-viccek egyben a politikai viccek nagyobb csoportjához sorolhatók. Ilyenek a csernobili atomkatasztrófához kapcsolódó szövegek, például: *What did the workers celebrate at the May Day Parade in Budapest?/The radiant friendship between Hungary and the Soviet Union. (Mit ünnepeltek a munkások a május elsejei felvonuláson Budapesten? A sugárzó szovjet–magyar barátságot.* KÜRTI, 1988, 331. fordítás: V. K.)

A legnagyobb számszerű növekedés a 20. század végére tehető, a növekedés és nemzetközi elterjedés kulcsát az Internet jelenti. Elképzelhető ugyan, hogy csak a korábbinál jobban láthatóvá teszi a vicceket, de inkább a hólabda effektussal számolhatunk: egy elérhető vicc-mag stimulálja a további viccek születését „imitáció, modifikáció, inspiráció, emuláció és legitimizáció útján” (DAVIES, 2003, 30.).

Bár az elemzések többsége és a fenti vázlat is inkább a jelenséggel mint olyannal foglalkozik, a szövegek szintjén is figyelemreméltó, ahogy a motívumok és formulák vándorolnak egyik katasztrófáról a másikra. A Challenger űrrepülőgép felrobbanása (SMYTH, 1986; ORING, 1987; ELLIS, 1991), a csernobili atomkatasztrófa (KÜRTI, 1988; FIALKOVA, 2001), Diana hercegnő halála (DAVIES, 1999), a World Trade Center elleni terrortámadás (ELLIS, 2001, 2003; FRANK, 2004) és a többi tragikus esemény (lásd ELLIS, 2001, 3.) mind olyan témát jelentett, amivel „nem illik” viccelni. A viccek ilyenkor azt mondják el a közvetlen szóbeli interakciókon keresztül, ráadásul gúnyosan, amiről a média hallgatni szeretne, de amiről az emberek szerint beszélnie kellene (FRANK, 2004; vö. ORING, 1987).

Az utolsó ezek közül fordulatot hozott mind a viccek terjedésében, mind ezek kutatásában. Amikor 2001. szeptember 11-én két eltérített repülőgép becsapódott a WTC, vagyis a New York-i World Trade Center ikertornyai-ba, a folkloristák „élő adásban” követhették a világszerte születő vicceket, amelyek továbbításának immár elsődleges helyét az Internet jelentette.

Bill Ellis amerikai folklorista a terrortámadást követően, de még a viccek megjelenése előtt felvázolta azok várható jellemzőit (2001), majd részletes kutatási eredményeit is közzétette, függelékben a legjellemzőbb szövegekkel és digitálisan manipulált képekkel (2003). Mivel e vicceket jellemzően túlnyomó részben az Interneten osztották meg egymással az emberek,

követhetővé és archiválhatóvá vált azok felbukkanásának ideje és helye, valamint a rájuk adott reakciók. Néhány szövegpélda:

Kik olvasnak a leggyorsabban a világon? A New York-iak. Vannak, akik 110 emelettel végeznek öt másodperc alatt. (szójáték: story = emelet/elbeszélés) (ELLIS, 2003, 13.; fordítás: V. K.);

Hogy kell játszani a talibán bingót? B-52, F-16, B-1 stb. (ELLIS, 2003, 40.; fordítás: V. K.);

Mi a közös Bin Laden-ben és Hiroshimában? Egyelőre semmi. (ELLIS, 2003, 41.; fordítás: V. K.);

Hány bin laden terrorista kell ahhoz, hogy betekerjenek egy villanykör-tét? Talán már soha nem tudjuk meg. (ELLIS, 2003, 87.; fordítás: V. K.);

Mi lesz, ha kereszteznek egy B-52-es bombázót Osama Bin Laden-el? Marha drága tűzijáték. (ELLIS, 2003, 88.; fordítás: V. K.)⁵

A viccek rendkívüli mennyiségén és dinamikáján kívül e ciklus másik érdekes aspektusa a globális vicctermelés globális tudományos feldolgozása: az amerikai kutatók mellett számos európai szerző is írt a viccek helyi változatairól (KALAPOŠ, 2002; KUIPERS, 2002; CSÁSZI, 2002; ZSIGMOND, 2003; KRAWCZYK-WASILEWSKA, 2003; HATHAWAY, 2005). E tanulmányok központi témája azonban sokkal inkább a globális vicc-terjedés (vagy inkább egy globális érdeklődésre számot tartó esemény kapcsán születő helyi viccek) jelensége és az Internet mint a (humoros) kommunikáció fő színtere (vö. DOMOKOS, 2013), mint a viccek szövegszintű elemzése. Néhány magyar szövegpélda:

- Hogy vezetik a tálibok a repülőgépet? – Toronyiránt.
- Hogy mutatkozik be a német terrorista? – Ich bin Laden.
- Hogy kártyázik a székely az arabbal? – Osszá má, bin Laden!
(ZSIGMOND, 2003, 12–13.)

4. Tréfás kérdés, formulavicc, rejtvényvics? A magyar kutatási eredmények és szöveganyag értelmezési lehetőségei a lexikon szempontjából

Az úgynevezett kisműfajok, mint a találós és a vics sosem tartoztak a magyar folklorisztika részéről kiemelt érdeklődésre számot tartó témák közé.

⁵ Who are the fastest readers in the world? New Yorkers. Some of them go through 110 stories in five seconds. (ELLIS, 2003, 13.); How do you play taliban bingo? B-52 F-16 B-1 etc. ELLIS, 2003, 40.); What do Bin Laden and Hiroshima have in common? Nothing, yet. (ELLIS, 2003, 41.); How many bin laden terrorists does it take to screw in a light bulb? No one may ever know. (ELLIS, 2003, 87.); What do you get when you cross a B-52 bomber and osama bin ladin? An expensive fire work show. (ELLIS 2003, 88.)

Ugyanakkor különféle rejtvények (és ezen belül a találósok) bizonyos időszakban igen kedveltek voltak a társadalom szélesebb körében. A viccek népszerűsége is vitathatatlan az 1870-es évektől kezdődően, különösen a nagyvárosokban (szóban és nyomtatásban egyaránt). Mindkét műfajhoz nagyszámú szövegkiadás is tartozik, ám ezek nem vagy nem elsősorban a tudományos kiadványokat jelentik. A találósokon belül elsősorban a metaforikus találósok, míg a viccek esetében tartalmuknál fogva a politikai viccek kaptak viszonylag nagyobb figyelmet, ám a számszerűleg igen nagy csoportot jelentő, de egyszerűbb és tartalmilag kevésbé érdekes tréfás kérdések és formulaviccek jóval kevesebbet.

4.1. Tréfás kérdések – történeti áttekintés

Az első kérdés az lehet, mikor jelent meg a magyar használatban a *tréfás kérdés* terminus és az ezen a néven nevezett szövegtípus. A kettő természetesen nem esik egybe. A (szóbeli) rejtvények különböző fajtáinak megnevezésére a magyar gyakorlatban sem volt soha egységes megoldás.⁶ Anélkül, hogy a szükségesnél mélyebben belemennénk itt a terminológiai kérdésekbe, néhány fontosabb pontot mindenképpen ki kell emelni.

Előzetesen azt, mit is értünk *tréfás kérdésen*? A *Magyar Néprajzi Lexikon találós kérdés* címszavából megtudhatjuk, hogy ezek két nagy csoportját a tudáspróbák és a tréfás kérdések jelentik, az utóbbiak „nagy része képzelenség (Mikor fél a nyúl? Mikor kétfelé vágják), másik részének pedig etimológiai alapja van (Mit mondott a kötegyáni vasúti bakter a gyulai török basának? Semmit sem mondhatott, mert még akkor nem volt vasút)” (SZEMERKÉNYI, 1982, 162.). A *Világirodalmi Lexikonban* nyúlfarknyi önálló szócikket is találhatunk, mely szerint a „*tréfás kérdés*, *gyötrő kérdés*: a rejtvény egyik fajtája (német *Scherzfragen*, *Vexierfragen*); általában megfejtésre szánt kérdések, feladatok, feladványok. Főként a tömegkommunikáció (pl. *rejtvényújságok*) kedvelik” (VOIGT, 1993b).

Az új *Magyar Népköltészeti Lexikon* számára készült szócikkben az alábbi definíciót javaslom:

tréfás kérdés: a →*rejtvény*, *találós* azon fajtája, melynek elsődleges célja a kért kérdés beugratása, zavarba hozása. Egy látszólag komoly kérdést tesznek fel, amely valamilyen kérdőszóval (leggyakrabban: miért, mi, mikor, melyik) kezdődik, ám a válasz a logika helyett →*szójátékon*, *népetimológián* alapul, gyakran →*abszurd*ba hajló (Mi a legjobb a bolhában? Hogy nincs megpatkolva). Mivel a ~ gyakorlatilag kitalálhatatlan, a kutatók egy része nem is sorolja őket a valódi találósok közé.

⁶ A magyar szóbeli rejtvények terminológiájához adalékokkal szolgál (különösen az 1789–1935 közötti időszakra vonatkozóan) VARGHA, 2011.

Ezt alapul véve elmondhatjuk, hogy a találósok legkorábbi forrásaitól kezdve ismerünk ilyen példákat. Akárcsak eredetijében, a *Strassburger Räthselbuch*ban [1505] (BUTSCH, 1876), az első magyar nyelven megjelent nyomtatott rejtvény-gyűjteményben, a *Mesés könyvecskében* [1629] is találkozunk velük (VOIGT, 1989; vö. FISCHER, 2004, 1374.), lásd az alábbi példákat: *Mellyik az olvasón, avagy pater nosterben az középső?/Felelet: Az Sinór, az melyre felfűzettek* (VOIGT, 1989, 11.); *Hány nap vagyon egy esztendőben? /Felelet: Hét: Vasárnap, Hetfő, Kedd, Szereda, Csötörtök, Péntek, Szombat* (VOIGT, 1989, 38.).

Hasonlóképpen Bod Péter (1760) *Szent Hiláriusában* is találunk a komoly hitbéli kérdések és ezekhez fűzött magyarázó válaszok sorában olyan darabokat, amelyek magukban hordozzák a szójátékot vagy beugratást. Például a bibliai eredetű „*Mellyik Vallás nehezebb? A' Kár-vallás, kivált mikor Ember magát vallja kárba; meg-akarja tartani Lelkét 's elveszti azt. Mellynél nagyobb kárt nem vallhat, mintha Lelkét el-veszti.* Márk: VIII. 35.” (BOD, 1760, 18.) szövegnek számos rövidebb variánsát ismerjük jóval későbbi forrásokból, leggyakrabban *Melyik a legrosszabb vallás? A kárvallás* formában.

Számos példával szolgálnak a kéziratos gyűjtemények is. Az 1773-ra datált *Szatmári-énekeskönyv* (Stoll 312. 16 lev. 20 cm. – MTAK RUI 8r. 206/208.) 6 lapján (10b–16a) *Egynehány Mese forma kérdések az reája való feleletekkel együtt* címen összesen 100 rejtvény olvasható.⁷ Néhány példa a tréfás kérdések közül:

44. K. Miért patkólják meg a' Lovat? F. Penzért.

46. K. Miért szürik meg a' tejet?

F. Azért, hogy meg nem moshatják. (MTAK RUI 8r. 206/208, 12b)

68. K. Mi jó a' bolhában? F. Az, hogy nem patkos, mert különben fel vágna az oldalad. (MTAK RUI 8r. 206/208, 14a)

A 18. század végétől megjelenő ismeretterjesztő és irodalmi lapokban is számos hasonló szöveget találhatunk. Ezek közül kiemelkedik a *Hasznos Mulatságok* (1817–1841), amelyben több mint 350, a *tréfás kérdések* kategóriájához sorolható szöveget találunk. Mivel a szövegek többségét az olvasók küldték be, a fenti forrásokkal együtt ez is azt mutatja, hogy a 18–19. században a társadalom szélesebb rétegében elterjedt lehetett e szövegtípus. Előbb *kérdés* (1817–1834, 29 szöveg), ezzel részben párhuzamosan, és sokkal nagyobb számban *mesés kérdés* (1818–1832, 313 szöveg), később *kérdő rejtvény* (1834–1841, 26 szöveg) néven jelennek meg azok a szövegek, amelyek többségének variánsait megtaláljuk a 19. és 20. századi népköltési gyűjteményekben is.⁸ Néhány példa:

⁷ Ezúton köszönöm Küllös Imola segítségét, aki felhívta figyelmemet a kéziratra, és rendelkezésemre bocsátotta az érintett oldalak másolatát.

⁸ A *Hasznos Mulatságok*ban megjelent rejtvények terminológiájáról részletesebben, a terminusok megjelenésének kronológiájával és a megjelent szövegtípusok bemutatásával kapcsolatban lásd VARGHA, 2008, 164–169.

Mellyik bot nem fogy ki a' faluból? – A' Robot. (*Hasznos Mulatságok*, 1822, I. 248, 256.)

Mítsoda fa nem ég meg a' tűzön? – A' tréfa. (*Hasznos Mulatságok*, 1817, II. 48, 56.)

Mellyik egészség okozhat leghamarább betegséget? – Az ivott egészség. (*Hasznos Mulatságok*, 1817, II, 48, 56.)

Miért nyúl a' nyúl? – Az eledelért. (*Hasznos Mulatságok*, 1818, I, 234, 342.)

Miért ősziül meg hamarább az ember haja, mint a' bajusza? – Mert a' haja legalább 20. esztendővel öregebb a' bajuszánál. (*Hasznos Mulatságok*, 1829, I, 24, 32.)

Hol van, 's miféle hó az, melly sem a' nyári forróságban, sem zápor essőben el nem olvad; hanem inkább azok ellen védi az embert? – Nálunk, a' Guny-hó. (*Hasznos Mulatságok*, 1831, II, 160, 168.)

Nem elnevezésként, hanem inkább magyarázatként a *tréfás kérdés* szófordulatot is megtaláljuk a lapban, az első évfolyamban közreadott szerkesztői felhívásban, amely a műfaj társasági szórakoztató szerepére utal:

Mulatságos társaságokban sokszor igen kellemetesek a' *tréfás kérdések és feleletek*. Ezen célznak terjesztésére hasznosnak véltem az efféléknek is néha helyt adni a' Mulatságokban. Itt tehát helyt találhatnak minden elme-játékok, mellyeket a' veszendőségtől megőrizni méltó volna. Azért kérettetnek minden értelmes Hazafiak, hogy a' magyar társaságoknak felvidámításokra ezen munkám által a' nálok tudva lévő tisztességes elmésséget közönségessé tenni ne terheltessenek. (*Hasznos Mulatságok* 1817, I, 336. Kiemelés: V. K.)

A hasonló példákat természetesen még lehetne folytatni. De lássuk inkább, mikor jelent meg a kutatásban és a népköltési, néprajzi szövegtípusokban ez a szövegtípus. Azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag a kezdetektől, hiszen már Fábíán István első szövegtípusa a *Magyar Nyelvészetben*, amely a tudományos igényű találós-kiadás első darabjának tekinthető is tartalmaz ilyeneket (PHILOFENNUS [FÁBIÁN], 1856; lásd például a 42, 43, 44, 64, 67 számú szövegeket). Azonban a *tréfás kérdés* terminus még nem szerepel sem itt, sem a további 19. századi forráskiadványok többségében.

A korabeli kisebb-nagyobb szövegtípusokat, gyűjteményeket áttekintve (lásd VARGHA, 2010a, 51–75.; 2010b) azt láthatjuk, hogy nemcsak konkrétan a *tréfás kérdés* megnevezés hiányzik belőlük, amely helyett valamilyen más terminust találhatunk. A közreadók többsége az összefoglaló *találós mese* néven publikált (szóbeli) rejtvenyek heterogén tömbjét egyáltalán nem strukturálta. Tudatos válogatást vagy csoportosítást a korai közlésekben ritkán érhetünk tetten. Kivételként említhetjük Arany László közleményét (1862), amelyben egyetlen tréfás kérdésnek nevezhető szöveget sem

találunk, és ez a közlemény alapjául szolgáló kézirat ismeretében tudatosnak tekinthető (VARGHA, 2012). A válogatás alapja ebben és más esetekben esetleg annyi lehetett, hogy „szép” szövegeket adjanak ki, így egyetlen vagy egyenesen durva szövegekre ebből az időszakból csak utalást találunk, esetleg kéziratos gyűjteményekben találkozhatunk velük.

Maguk a tréfás kérdések azonban igen nagy számban találhatók meg a korabeli gyűjteményekben. A 19. századi népköltési és néprajzi gyűjtésekben megjelent találósokat feldolgozó antológia szövegeit alapul véve variánsokkal együtt kb. 1000 tréfás kérdéssel számolhatunk,⁹ ez az összes (3143) kiadott találós mintegy harmadát jelenti.

A *tréfás kérdés* terminussal első ízben a *Magyar Nyelvőr* 1885-ös évfolyamában találkozunk, ahol Bartók Jenő ezzel a címmel négy makaróniszöveget (vö. NAGY, 1968) közölt Szatmár megyéből:

1. Mi az: Porlepiczét? – Por lep icczét.
2. Mit tesz az magyarul: Ad fel comam abundat? – Add fel komám a bundát.
3. Mi az: Ónontolling? – Ónon toll ing (inog).
4. Hát ez: Kantebéri? – Kant eb éri. (BARTÓK, 1885a)¹⁰

Még egy alkalommal szerepel a *Magyar Nyelvőr*-ben a *Tréfás kérdések* cím, az alábbi párbeszéd műfaji besorolásaként:

Etté-e mâ patkán húst? Nem ettem én! Hát te etté? Ettem biz é! Hát hogyan! Hát csak úgy, padkán ettem. (Padka: a banyakemence körül levő ülőhely.)

Ennihány birkának hány lába van!? Hát legalább is nyóc! Ej, dehogy nyóc! Hát mennyi? Csak kettő! Hogyan? Enni hány birkának. Aki enni hány a birkának, annak két lába van.

(Bács m. Ada.), (KLEIN, 1902)

Itt tehát beugratást, becsapást jelöl a tréfás kérdés megnevezés, amelyben a *patkányhúst* – *padkán húst*, illetve az „*ennyihány*” – *enni hány* egybecsengésére, homofóniájára építve húzzák csöbe a kérdeztettet.

Katona Lajos 1900-ban az *Ethnographia* lapjain ismertette Robert PETSCH (1899) *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels* című könyvét, amely alapvető, a későbbi kutatást alapjaiban meghatározó mű a találósok felépítését, stilisztikáját és csoportosítását illetően (KATONA L., 1900). Ettől kezdve evidenciának számít a kutatásban a „valódi” és „nem valódi”

⁹ Ezeket lásd VARGHA, 2010b, 141–184., további tréfás kérdések találhatók a bibliai tudáspróbák szövegei (185–196.), valamint az ál-erotikus szövegek között (214–215.).

¹⁰ Egy későbbi számban ugyanő *Találós mesék* cím alatt közöl 15 szöveget, amelyek többségét ugyanakkor a tréfás kérdés kategóriába sorolhatjuk, például *Mi nélkül nem lehet szántani? – Fordulás nélkül; Milyen fa van legtöbb az erdőn? – Görbe* (BARTÓK, 1885b).

találósok elkülönítése, a megkülönböztetés alapja az volt, hogy utóbbiakat Petsch nem tartotta tisztán népi eredetűnek. A „nem valódi” találósok legjelentősebb csoportját a *tréfás kérdések* jelentik (PETSCH, 1899, 23–44.), ezek mellett a tudáspróbákat és a (*Rabszabadító* típusú) narratív találósokat sorolta ide Petsch. A „valódi” – „nem valódi” találósok megkülönböztetése a későbbi kutatásban is visszatérő gyakorlatot jelent, bár az egyes szerzők igen különböző módokon értelmezték ezt.

A *tréfás kérdés* elnevezést a német *Scherzfrage* magyar megfelelőjeként használta Katona, Petsch nyomán így jellemezve ezt a szövegcsoportot:

Nem a megfejtésre való rávezetés, hanem épen a tőle való félrevezetés a burkolatuk célja. A megtévesztés eszközeinek különfélesége szerint e csoporton belül több alosztály lehetséges. Ez eszközök részint nyelvtani, részint logikai természetűek. Amazok egyes nyelvek több vagy kevesebb félreértést megengedő szerkezeti sajátyságaikhoz képest nagyobb vagy kisebb számúak. A magyar nyelv például épen a találós kérdések ezen fajtájában szegényebb a többiekénél, a mi azonban csak kifejezőmódjainak nagyobb világosságát bizonyítja. Ellenben már nálunk is nagy keletnek örvendenek azok a tréfás kérdések, a melyek homo- vagy synonym szók egybevetésén, helyes vagy helytelen etymológiákon, igazi vagy álösszetételek felbontásán stb. alapulnak. (Az utóbbinak példája: *Milyen fának bűdös a bele?*) (KATONA L., 1900, 465.)

A magyar találósok osztályozását a szakirodalom és a korábban megjelent szövegek ismeretének birtokában elsőként Szendrey Zsigmond kísérte meg. Ezért mindenképpen értékelnünk kell próbálkozását, bár az egy műfaji kategóriába sorolt anyag sokfélesége, és az egyes csoportok össze nem vehetősége miatt nem jutott valódi eredményre.

Több kísérletet is tett, elsőként a nagyszalontai Folklore Fellows gyűjtés anyagának közlésekor. Az anyag nagy mérete (575 szöveg) lehetővé tette, hogy a találósokat többszintű osztályozás alapján rendszerezve közölje, bár a beosztásra a szövegeknél (SZENDREY, 1924, 133–163.) csak részben utalt. Olyannyira, hogy bár három fő osztályra – *tudáspróbákra*, *tréfás kérdésekre* és *talányokra* – osztotta anyagát, a szövegek közlésénél csak az első két főosztályt tüntette fel.

A valódi csoportosítást, gazdag további alosztályozással és a szövegek korábbi forrásokban megjelent párhuzamaival a jegyzetekben találhatjuk (SZENDREY, 1924, 322–334.). A szövegek ilyen arányban oszlanak meg a három csoport között: 63 tudáspróba, 235 tréfás kérdés, 277 talány. A legtöbb alosztályt a tréfás kérdések csoportján belül találhatjuk:

(1.) összetett szók és (2.) nem összetett szók felbontásán, (3.) rokon értelmű és (4.) rokon alakú szókon, (5.) határozószók, névszók, igék

és (6.) ragok, névutók jelentés-változásain, (7.) a kérdőszó irányulásán, (8.) állandó rövidítéseken, (9.) testrészek neveinek átvitelén, (10.) egyéb metaforákon, (11.) metonymiakon, (12.) szóösszerántáson alapuló tréfás kérdések; (13.) névtalányok; (14.) szón forduló, (15.) *'miért'*-es és (16.) betűre kérdések; (17.) csalogató kérdések; (18.) igazságok; (19.) ironikus kérdések; (20.) grammatikai alapú tréfás kérdések; (21.) kettőző talányok. (SZENDREY, 1924, 322–323.)

Ez a beosztás jól tükrözi mind a szövegcsoport heterogenitását, mind Szendrey szándékát arra, hogy logikus rendbe állítsa e szövegeket – az egyszerűségének köszönhetően gyakran alkalmazott kérdőszók szerinti rendezés helyett. Azonban nyilvánvaló, hogy az osztályozással maga sem volt elégedett, ezt mutatja, hogy későbbi publikációiban már máshogy rendszerezte anyagát (lásd SZENDREY, 1935, 377.), azonban továbbra is következtelenül.

A találósok gyűjtése az 1970-es évek elejétől kezdve fellendült, immár a hagyományostól eltérő szövegekre is figyelve, törekedve az adatközlők által találósként előadott szövegek minél szélesebb körének rögzítésére. VOIGT Vilmos (1993a [1971]) mezőcsáti szövegkiadása után Mándoki László (1978) adott közre nagyobb anyagot, még több modern szöveggel, és több megjegyzéssel ezekre vonatkozóan. A 800 baranyai találósból mintegy 300 szöveget kell itt figyelembe venni (MÁNDOKI, 1978, 338–350.), és a szerző utal arra is, hogy a „közlésre került anyag mellett *mintegy ezer mai, vicc-funkciót betöltő szöveg* vár kiadásra Pécsről és Pécsváradról”, amelyeket „inkább terjedelmi, mint elvi megfontolásból” nem ad közre (MÁNDOKI, 1978, 320. Kiemelés: V. K.).

Mándoki a *találós kérdés* kategóriába sorolva közli a minket itt érdeklő szövegeket, elsősorban a kérdőszavak és azok ábécérendje szerint csoportosítva. Találunk ezen belül hagyományos, illetve hagyományos mintát követő kérdéseket, például: *Melyik bot a legnehezebb? – A koldusbot. (A robot.) Melyik dió beszél? – A rádió.* (MÁNDOKI, 1978, 342.) Az első szöveget már a *Hasznos Mulatságokból* is ismerjük, majd azt követően számos más forrásból is. A második szöveg pontosan ugyanazt a struktúrát követi, csak a téma modern. Más példák viszont még jobban mutatják azt az átmeneti csoportot, amely nézőponttól függően egyaránt nevezhető tréfás kérdésnek vagy formulavicznek:

Hogy hívják a kis rókát? – Apróka.

Hogy hívják a kövér fókát? – Pufóka.

Hogy hívják a jóllakott elefántot? – Telefánt. (MÁNDOKI, 1978, 339.)

Két cseresznye megy a sivatagban. Kettő közül melyik a férfi? – A kukacos.

Két paprika megy a sivatagban. Melyik lövöldöz? – A töltött.

Két tej megy a sivatagban. Melyik professzor? – Az Öveges.

Két tej megy a sivatagban. Melyik a férfi? – A zacskós. (MÁNDOKI, 1978, 341.)

Melyik az apszolutt sovány embör? – Amejik, ha a mejjit szapanyozza, oszt a háta habzik...

Mejlik az apszolutt sovány nő? – Ámejik, ha a cserösnymagot meg-eszi, azt gondolik rulla, hogy állapotos ... (MÁNDOKI, 1978, 347.)

Mi különbség van az ajtó és a könnyen hívó ember között? – (Semmi.) Mind a kettőt becsapják.

Mi a különbség a Balaton és az esőkabát között? – Az esőkabát vízálló, a Balaton állóvíz.

Mi a különbség a képeslap, meg a férfi között? – A képeslap az mindig képes, a férfi meg nem mindig képes.

Mi különbség van az öreg néger és a rossz szék között? – Hát az, hogy az öreg néger az ősz szerencsen, a rossz szék pedig összereccsen. (MÁNDOKI, 1978, 343–344.)

Miért van piros szeme az elefántnak?

Hogy el tudjon bújni a cseresznyefán.

Láttál-e már cseresznyefán elefántot?

Nem...

Na látod, milyen jól el tudott bújni...!

És miért van zöld szeme a krokodilnak?

???

Nincs is zöld szeme! (MÁNDOKI, 1978, 345.)

Miért megy négy rendőr egy taxiban? – Hogy meglegyen a nyolc általános.

Miért megy a rendőr hétfőn reggel véres szájjal szolgálatba? – Mert vasárnap késsel és villával evett (MÁNDOKI, 1978, 345.)

A fenti példák jól mutatják, milyen heterogén ez a szövegcsoport. Az első három szöveg népetimológián alapul, a következő négy abszurd darab kétértelműsége. Ezt követően a szűkebb értelemben vett formulákra (*Mi a különbség...?*; *Mi az abszolút...?*) építő ciklusok darabjai következnek, majd két tematikus (topikus) vicc-ciklusba, az elefánt-, illetve rendőr-viccek sorába illeszkedő példák.

Ezeket Mándoki többségében városi gyűjtésből közli, de utal arra, hogy már falusi környezetben is terjednek ezek a szövegek, és arra, hogy mind a rendőrviccek, mind az elefánt-viccek külön tanulmányt érdemelnek (MÁNDOKI, 1978, 345, 351.). Később a *Magyar Néprajz*ba írt összefoglalásában is hangsúlyozza a szóbeli rejtvények jelenkori (utó)életét: ezek a *rejtvényviccek* ma is keletkeznek, „a hagyományos anyagra rá-rárétegződő divathullámokban jelentkeznek” (MÁNDOKI, 1988, 250), és nemzetközileg terjednek.

Hiába értünk azonban egyet ezzel, és az összefoglalást záró megállapítással is („A szóbeli rejtvény eleven műfaja népköltészetünknek, további kutatásától még sok új eredményt várhatunk.” MÁNDOKI, 1988, 250.), az azóta eltelt huszonöt évben a szövegek elemzésére, motívumok, formulák történeti-összehasonlító vizsgálatára nem került sor.

A 20. század utolsó évtizedeiben megjelent, kortárs, szóbeli rejtvényekből összeállított gyűjteményekben (például LÁBADI, 1982; RÁDULY, 1990; FÁBIÁN, 1994) is csak egy-egy említés történik a tréfás kérdések és (formula)viccek összefüggéseire. Lábadi Károly drávaszögi gyűjtése előszavában azt írja, hogy meglátása szerint a találós nyitott és élő műfaj, bekerülnek új jelenségek (például autó, rádió, rágógumi, tévé), keletkezhetnek típusok, változatok (LÁBADI, 1982, 18.). „A műfajok átfedése is megfigyelhető, elég csak azokat a vicceket említeni, amelyek a *Mi a különbség...* kérdőformulával vagy a *Ki az abszolút...* stb.-vel kezdődik.” (LÁBADI, 1982, 22.) Ráduly János úgy fogalmaz, hogy „sokszor nehéz megvonni a határt a tréfás kérdések és a formulaviccetek között. Ez utóbbiaknak a megfejtése abszurdabb, képtelenebb, erőltetettebb, önkényesebb, a népi stílushoz szokott fül azonnal megérzi rajtuk az idegenszerűséget” (RÁDULY, 1990, 28).

Nyilvánvaló, hogy az adatközlő ízlése, a gyűjtési helyzet és a gyűjtő preferenciája is meghatározza, hogy mi kerül be a szövegközlésbe. Mivel a rejtvényviccek a népköltészet gyűjtőinek többsége számára nem képviselnek különösebb értéket, nem is foglalkoznak túlságosan sokat ezzel a szövegcsoporttal. Pedig már a meglevő szövegkiadások alapján is végigkísérhetnénk egy-egy típus vagy formula történetét, bemutatva a formai, tartalmi és generikus változásokat. Különösen alkalmasak lennének erre például a *Mi a különbség...?* kezdetű szövegek.

4.2. A (formula)vicc és viszonya a tréfás kérdéshez

Míg a találóst az egyik legősibb műfajnak tartja a kutatás, a mai értelemben vett rövid, csattanós vicc a 19. század végén, a modern nemzetállamok nagyvárosainak kialakulásával vált népszerű, elsősorban városi műfajjává. Az elmúlt fél évszázadban eltérő ívet írt le a két műfaj. A 20. század második felében a hagyományos, deskriptív, túlnyomórészt metaforikus találós, amely tárgyát elsősorban a paraszti életmód köréből vette, egyre inkább „kiment a divatból”, míg a vicc egyre népszerűbbé vált, és a városi értelmiség mellett a társadalom szélesebb rétegeiben is elterjedt.

Folklorisztikai kutatásában Magyarországon Katona Imrénének tulajdoníthatunk úttörő szerepet, aki már 1945-től gyűjtötte az e műfajhoz tartozó szövegeket, elsősorban városi környezetben, túlnyomórészt Budapesten. Érdeklődése ugyanakkor elsősorban egy szűkebb tematikus csoportra, a *közéleti*, vagyis *politikai* viccekre irányult (KATONA I., 1980, 1994). Ezek többsége ugyanakkor formailag szóbeli rejtvény (vö. MÁNDOKI, 1988, 250.).

Számtalan példát hozhatnánk erre, itt a fent említett *Mi a különbség...?* formulára építő szövegek közül választottam néhányat:

Mi a különbség a statisztika meg a bikini között? – Semmi. Mindkettő sokat látni enged, de a lényegét eltakarja.

Mi a különbség Latabár és Kádár között? – Latabár okos, de hülyés-kedik, Kádár hülye, de okoskodik.

Mi a különbség az Üllői út és Gagarin között? – Semmi: mind a kettőt az oroszok lőtték ki.

Mi a különbség Kádár és Antall vezetése között? – Az, hogy Kádárnak 30 év alatt sem sikerült megkedveltetnie a szocializmust, Antallnak viszont egy év alatt sikerült. (KATONA I., 1994)

Katona Imre politikai viccgyűjteményében (1994) egyedül ez a formula 55 szövegben jelenik meg. Ezek jól mutatják, milyen sokféle tartalommal tölthető fel egyazon forma. Ugyanakkor a szerző elsősorban a politikai tartalommal foglalkozik. Zsigmond Győző gyűjteménye előszavában, melyben szintén politikai vicceket ad közre, megemlíti, hogy a 380 szöveg majdnem 1/3-a találós, 1/4-e pedig szóvicc (ZSIGMOND, 2006, 15.).

A *Magyar Néprajzi Lexikon* egyetlen ide vonatkozó szócikkét, a *viccet* Kovács Agnes és Katona Imre írták (1982), így értelemszerűen a hangsúly egyrészt a tréfás elbeszélések más műfajaival való kapcsolaton, másrészt a Katona Imre szűkebb érdeklődési területét jelentő politikai vicceken van. És bár említés történik a két nagyobb csoportról: a szüzsé-, illetve formulaviccokről, utóbbiak formai-tartalmi rokonságáról a találósokkal egyetlen szó sincs. A *Magyar Néprajz* V. kötetében nem tárgyalja külön fejezet a vicceket, csak Mándoki László (1988) néhány megjegyzése vonatkozik rájuk.

A *Világirodalmi Lexikon*ban a rejtvény szócikk-csoporttal szemben a vicchez kapcsolódó szócikkek (vicc, szóvicc, zsidó vicc, jiddis vicc) írásában nem vett részt folklorista. Mindenesetre a vicc szócikkben már a meghatározásban történik utalás a találósokra:

vicc <ófelnémet wizzi, óangol wit 'tudás' szóból>: élc: nevetetés céljából előadott rövid történet vagy →*találós kérdés*, melynek leglényegesebb eleme a történetet záró vagy a kérdés megfejtéseként közölt →*csattanó*. Az epikus vicc közeli rokona az →*adomának* és az →*anekdotának*, de különbözik tőlük abban, hogy elbeszélő része egyik két mondatra tömörített, erősen dramatizált vázlat. A cselekmény nélküli viccet *formulavicc*nek nevezik (LONTAY – MARTINKÓ, 1994, 706.).

A formulavicc nem szerepel külön szócikként, viszont az ezzel rokon *szóvicc* igen, meghatározása szerint ez „olyan →szójáték, amely tréfás hatást kelt. Forrása lehet a szó (szavak) kétértelműsége, a hasonló vagy azonos hangzás, egymástól független szavak váratlan összekapcsolása, egy szó

vagy szócsoport más szöveggörnyezetbe helyezése, váratlan asszociáció stb.” (KOVÁCS E., 1992, 729.).

5. Összefoglalás

Tanulmányomban elsősorban arra törekedtem, hogy egy műfaji kérdés kapcsán bemutassam az erre vonatkozó nemzetközi szakirodalom egy szeletét, valamint áttekintsem a magyar kutatás eredményeit és kiemeljem a legjellemzőbbnek tűnő megállapításokat. De vajon milyen tanulságokkal szolgálhat a lexikonhoz a nemzetközi kutatás? Hogyan kapcsolódik mindez a magyar kutatásban használt fogalmakhoz és a nálunk ismert szövegekhez? Erdemes-e új kategóriaként bevezetni a külföldi analógiák mintájára a rejtvényvicc terminust? Összefoglalásként e kérdéseket szeretném legalább röviden megválaszolni.

A magyar folklorisztikában máig meghatározó a műfajközpontú szemlélet, és a kutatók a sokszor nehezen elhatárolható kispikái szövegcsoportok esetében is rendszerint a kanonizált műfaji kategóriákból indulnak ki, ehhez igazítva a szövegek elhelyezését.¹¹ A *tréfás kérdések* átmeneti jellegű csoportja esetében a kiindulópontot vagy a rejtvények (és ezen belül a találósok), vagy a viccek (és ezen belül a formulaviccek, szóviccek) jelentik. Így aztán ezek bemutatásakor „találós formájú” viccekről és „vicc funkcióban megjelenő” találósokról beszélnek, nagy hangsúlyt fektetve ezek elkülönítésére egymástól.

A tanulmányban bemutatott példák nyomán azt láthatjuk, hogy a nemzetközi kutatásban ezzel szemben sokkal szabadabban kezelik az átmeneti kategóriákat, gyakran egyenesen kerülnek a műfaj megnevezést és a műfajhierarchia strukturálásának feladatát. Ezt nem kell feltétlenül követendő példának tekintenünk, azonban azt el kell ismernünk, hogy a kérdésfelelet szerkezetű humoros szövegeket pusztán formai vagy tartalmi jegyek alapján nem helyezhetjük el egyértelműen a találósok vagy a formulaviccek csoportjában. A szöveg szintjén teljesen megegyező példák csak a használat során (vagy még akkor sem) találják meg a helyüket valamely kategória egyikében. A különbség pedig nem a folklór/nem folklór, falusi/városi, variáns/invariáns stb. ellentétpárok valamelyikével írható le, bár ezekkel a szempontokkal gyakran találkozunk vicc és találós szembeállításánál. Inkább azt láthatjuk különbségnek, hogy valódi párbeszédként hangzik-e el a szöveg, meg kell és meg lehet-e fejteni a kérdésben szereplő feladványt, avagy a válasz csak csattanóként követi az elhangzott kérdést.

¹¹ Vö. S. Sárdi Margit tanulmányával, aki nagy szövegbázisra támaszkodva mutatja ki, hogy a kispikái műfajok közötti határok igen elmosódtak, és a kispikái szüzsék „szabadon vitorláznak át” ezek fölött, történelmi korszakonként is változó műfaji keretek között megjelenve (S. SÁRDI, 2005).

Gyűjtési szituációban, a kontextus és a beszédaktus pontos ismerete esetén tehát elvileg elkülöníthető a két csoport. Azonban a szövegbázis jelentős része közös, az alkalmazott formai és nyelvi megoldások jelentős mértékben megegyeznek, és ez indokolhatja a nemzetközi kutatásban általánosan használt átmeneti kategória, a *rejtvényvicc* (vö. *Rätselwitz*, *riddle joke*) kanonizálását az ilyen kispikái szövegek vizsgálata során. A lexikonban viszont erre, vagyis a két műfaj közös metszetére legfeljebb utalni érdemes, mivel a nyomtatásban közölt szövegeknél a legtöbb esetben semmit nem tudunk meg a használatról, az előadásról. A rejtvényvicc koncepciója inkább a találósok és formulaviccok dinamikusan változó csoportjainak további kutatásához jelenthet figyelembe veendő szempontot.

IRODALOM

- ABRAHAMS, Roger D.
1963 The Bigger They Are, The Harder They Fall. *Tennessee Folklore Society Bulletin*, 29, 4, 94–102.
- ABRAHAMS, Roger D. – DUNDES, Alan
1975 On Elephantasy and Elephanticide. In: DUNDES, Alan: *Analytic Essays in Folklore*. 192–205. The Hague – Paris – New York, Mouton Publishers. (Reprinted from *The Psychoanalytic Review*, 56 (1969), 225–241.)
- ABRAHAMS, Roger D. – HICKERSON, Joseph C.
1964 Cross-Fertilization Riddles. *Western Folklore*, 23, 4, 253–257.
- ARANY László
1862 *Eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Arany László. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv.
- AVDIKOS, Evangelos Gr.
1999 Grecian Riddle-jokes: Formalistic and Functional Features of a New Minor Form. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 10, 108–125. <http://www.folklore.ee/folklore/vol10/minorf.htm> – utolsó letöltés: 2013. július 23.
- BARRICK, Mac E.
1964 The Shaggy Elephant Riddle. *Southern Folklore Quarterly*, 28, 4, 266–290.
1974 The Newspaper Riddle Joke. *Journal of American Folklore*, 87, 345, 253–257.
- BARTÓK Jenő
1885a Tréfás kérdések. *Magyar Nyelvőr*, XIV, 4, 189.
1885b Találós mesék. *Magyar Nyelvőr*, XIV, 5, 233.

- BOD Péter
 1760 *Szent Hilarius vagy szivet vidámitó, elmét élesztő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe, és feleletekbe foglalt dolgok*. Szeben. <http://mek.oszk.hu/01800/01853/> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
- BRUNVAND, Jan
 1964 Have You Heard the Elephant (Joke)? *Western Folklore*, 23, 3, 198–199.
- BUTSCH, Albert Fidelis (szerk.)
 1876 *Strassburger Räthselbuch: die erste zu Strassburg ums Jahr 1505 gedruckte deutsche Räthselsammlung*. Strassburg, K. J. Trübner.
- CRAY, Ed – EISENBERG HERZOG, Marilyn
 1967 The Absurd Elephant: A Recent Riddle Fad. *Western Folklore*, 26, 3, 27–36.
- CSÁSZI Lajos
 2002 A World Trade Center viccek mint inverzív rítusok. In: *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. 161–186. Budapest, Osiris Kiadó. http://www.csaszilajos.hu/Site/A_media_ritusai_cimu_konyv_letoltese_files/%20A%20me%CC%81dia%20ri%CC%81tusai.pdf – utolsó letöltés: 2013. július 23.
- DAVIES, Christie
 1990 *Ethnic Humour Around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington, Indiana University Press.
 1999 Joke on the Death of Diana, the Princess of Wales. In: WALTER, Tony (szerk.): *The Mourning for Diana*. 253–271. New York – Oxford, Berg Publishers.
 2003 Jokes that Follow Mass-Mediated Disasters in a Global Electronic Age. In: NARVÁEZ, Peter (szerk.): *Of Corpse: Death and Humor in Folklore and Popular Culture*. 15–34. Logan (Utah), Utah State University Press. http://digitalcommons.usu.edu/usupress_pubs/52 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
 2011 *Jokes and Targets*. Bloomington, Indiana University Press.
- DOMOKOS Mariann
 2013 Az elektronikus folklór gyűjtéséről. In: BERTA Péter – ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán – SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Ethnolore XXX. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. 292–320. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- DORST, John
 1990 Tags and Burners, Cycles and Networks: Folklore in the Teletronic Age. *Journal of Folklore Research*, 27, 3, 179–190.
- DUNDES, Alan
 1963 The Elephant Joking Question. *Tennessee Folklore Society Bulletin*, 29, 40–42.

- ELLIS, Bill
 1991 The Last Thing ... Said: The Challenger Disaster Jokes and Closure. *International Folklore Review*, 8, 110–124.
 2001 A Model for Collecting and Interpreting World Trade Center Disaster Jokes. *New Directions in Folklore*, 5, 1–10. https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/7195/NDiF_issue_5_article_1.pdf?sequence=1 – utolsó letöltés: 2013. július 20.
 2003 Making a Big Apple Crumble: The Role of Humor in Constructing a Global Response to Disaster. *New Directions in Folklore*, 6, 1–106. https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/6911/NDiF_issue_6_complete.pdf?sequence=4 – utolsó letöltés 2013. július 20.
- FÁBIÁN Imre
 1994 *Bihari találósok. Találós mesék, találós kérdések, mesetalányok.* Nagyvárad, Literator Könyvkiadó.
- FIALKOVA, Larisa
 2001 Chernobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster. *Journal of Folklore Research*, 38, 3, 181–204.
- FISCHER, Helmut
 1988 Rätsel, Scherzfrage, Witz. *Fabula*, 29, 1–2, 73–95.
 2003 Rätsel. *Enzyklopädie des Märchens*, 11, 1. 267–275.
 2004 Scherzfrage. *Enzyklopädie des Märchens*, 12, 3. 1373–1377.
- FRANK, Russell
 2004 *September 11 and the Newslore of Vengeance and Victimization.* <http://list.msu.edu/cgi-bin/wa?A3=ind0309d&L=AEJMC&E=8bit&P=4074725&B=--&T=text%2Fplain;%20charset=iso-8859-1> – utolsó letöltés: 2013. május 24.
- HATHAWAY, Rosemary V.
 2005 'Life in the TV.' The Visual Nature of 9/11 Lore and Its Impact on Vernacular Response. *Journal of Folklore Research*, 42, 1, 33–56.
- KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki
 2001 *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre.* Helsinki, Finnish Literature Society.
- KALAPOŠ, Sanja
 2002 The Culture of Laughter, the Culture of Tears: September 11th Events Echoed on the Internet. *Narodna Umjetnost*, 39, 1, 97–114. hrcak.srce.hr/file/52935 – utolsó letöltés: 2013. július 23.
- KATONA Imre
 1980 *Mi a különbség? Közéleti vicceinkről.* Budapest, Móra Kiadó.
 1994 *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig.* Budapest, Móra Kiadó.
- KATONA Lajos
 1900 Robert Petsch: *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels.* (Palaestra. Untersuchungen und Texte aus der deutschen und

- anglischen Philologie. [...] 1899.) (Ismertetés.) *Ethnographia*, XI, 463–467.
- KLEIN József
1902 Tréfás kérdések. *Magyar Nyelvőr*, XXXI, 5, 288.
- KOVÁCS Ágnes – KATONA Imre
1982 Vicc. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Sz-Zs. 552–553. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Endre
1992 Szóvicc. In: SZERDAHELYI István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* XIV. sváb-Szy. 729–730. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRAWCZYK-WASILEWSKA, Violetta
2003 Post September 11th: Oral and Visual Folklore in Poland as an Expression of the Global Fear. *Consciousness, Literature and the Arts*, 4, 3. <http://blackboard.lincoln.ac.uk/bbcwebdav/users/dmeyerdinkgrafe/archive/krawczyk.html> – utolsó letöltés: 2013. július 23.
- KUIPERS, Giselinde
2002 Media Culture and Internet Disaster Jokes. Bin Laden and the Attack on the World Trade Center. *European Journal of Cultural Studies*, 5, 4, 450–470. <http://www.giselinde.nl/ejcs2002.pdf> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
- KÜRTI, László
1988 The Politics of Joking: Popular Response to Chernobyl. *Journal of American Folklore*, 101, 401, 324–334.
- LÁBADI Károly
1982 *Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok*. Eszék, megjelent a Magyar Képes Újság kiadásában.
- LAINESTE, Liisi
2008 Politics Of Joking: Ethnic Jokes And Their Targets In Estonia (1890s–2007). *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 40. 117–146. <http://www.folklore.ee/folklore/vol40/laineste.pdf> – utolsó letöltés: 2013. július 20.
- LEHMANN-NITSCHKE, Robert
1915 Clasificación de las Adivinanzas Rioplatenses. *Journal of American Folklore*, 28, 110, 412–416.
- LONTAY László – MARTINKÓ András
1994 Vicc. In: SZERDAHELYI István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* XVI. U–Vidz. 706–707. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁNDOKI László
1978 Találós kérdések Baranyából. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 23, 318–354.
1988 Szóbeli rejtvényeink. In: VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz* V. *Magyar népköltészet*. 238–250. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- NAGY Ferenc
1968 A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr*, 92, 1, 10–22.
- NEUMANN, Siegfried
2003 Rätselmärchen. *Enzyklopädie des Märchens*, 11, 1, 280–285.
- NOYES, Dorothy
1997a Catch question. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. I. 116–117. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
1997b Clever question / Wisdom question. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. I. 130–132. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
1997c Enigma, folk. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. I. 217–222. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
1997d Neck riddle. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. II. 587–588. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
1997e Riddle. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. II. 728–730. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
1997f Riddle joke. In: GREEN, Thomas A. (ed.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. II. 730–732. nashauchebe.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
- ORING, Elliott
1987 Jokes and the Discourse on Disaster. *Journal of American Folklore*, 100, 397, 276–286.
1992 To Skin an Elephant: On the Presumption of Aggression in Humor. In: *Jokes and their Relations*. 16–28. Lexington, Kentucky, The University Press of Kentucky.
2003a The Senses of Absurd Humor. In: *Engaging Humor*. 13–26. Urbana, University of Illinois Press.
2003b Blond Ambitions and Other Signs of Times. In: *Engaging Humor*. 58–70. Urbana, University of Illinois Press.
- PEPICELLO, W. J. – GREEN, Thomas A.
1984 *The Language of Riddles*. Columbus, Ohio State University Press.
- PETSCH, Robert
1899 *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels*. Berlin, Mayer & Müller.
http://openlibrary.org/works/OL13116584W/Neue_Beiträge_zur_Kenntnis_des_Volksrätsels – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.

- PHILOFENNUS [FÁBIÁN István]
 1856 Száz finn és száz magyar néptalány. *Magyar Nyelvészet*, I, 362–375.
- PRESTON, Cathy Lynn
 1997 Joke. In: GREEN, Thomas A. (szerk.): *Folklore An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*. Santa Barbara, ABC-CLIO. II. 471–475. nashaucheba.ru/v7125/?download=1 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 29.
- RÁDULY János
 1990 *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- RÖHRICH, Lutz
 1977 *Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen*. Stuttgart, Metzler.
- SCHIFF, Michael – PARTH, Wolfgang W. (szerk.)
 1971 *Fragen an Radio Eriwan*. Berlin – Darmstadt – Wien, Dt. Buch-Gemeinschaft.
- SMYTH, Willie
 1986 Challenger Jokes and the Humor of Disaster. *Western Folklore*, 45, 4, 243–260.
- S. SÁRDI Margit
 2005 Középkori témák a folklórban és az irodalomban. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. 102–115. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- STANOEV, Stanoy
 2010 Dumb Blondes and Democracy. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 46, 43–60. <http://www.folklore.ee/folklore/vol46/stanoev.pdf> – utolsó letöltés: 2013. július 20.
- SZEMERKÉNYI Ágnes
 1982 Találós kérdés. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon V. Szé-Zs*. 162–163. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENDREY Zsigmond
 1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.)
 1935 A legény és leányélet költészete. In: BERZE NAGY János et al.: *A magyarság néprajza III. A magyarság szellemi néprajza. Népköltészet – Stílus és nyelv*. 377–381. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- THOMAS, Jeannie B.
 1997 Dumb Blondes, Dan Quayle, and Hillary Clinton: Gender, Sexuality, and Stupidity in Jokes. *Journal of American Folklore*, 110, 437, 277–313.
- UDE-KOELLER, Susanne
 1989 *Halslöserätsel. Enzyklopädie des Märchens*. 6, 2–3, 412–419.

VARGHA Katalin

- 2008 Reformkori találós kérdések a *Hasznos Multságokban*. In: DACZI Margit – T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. 162–171. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- 2010a *A 19. századi magyar találósok. Áttekintés és rendszerezés*. PhD-disszertáció. (Kézirat) Budapest, ELTE.
- 2010b *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- 2011 *A mesétől a találós kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935)*. *Etnoszkóp*, I, 1, 96–106.
- 2012 *Eredeti Népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben*. In: BÁTI Anikó – SÁRKÁNY Mihály (szerk.) *Ethno-lore XXIX. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. 239–280. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

VOIGT Vilmos

- 1989 *Mesés könyvecske: mely vyonnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*. Budapest. Sajtó alá rendezte és utószó: VOIGT Vilmos. Budapest, Agrárinformációs Vállalat.
- 1993a Egy közösség találós kérdései. In: LISZKA József (szerk.): „*Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...*” *Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére*. 138–180. Komárom – Dunaszerdahely, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. [1. kiadás: 1971]
- 1993b Tréfás kérdés. In: SZERDAHELYI István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon 15. Taa-tz*. 797. Budapest, Akadémiai Kiadó.

WEHSE, Rainer

- 1983 *Warum sind die Ostfriesen gelb im Gesicht?* Frankfurt am Main – Bern, Peter Lang.
- 2012 Witz. *Enzyklopädie des Märchens*. 14, 2. 869–884.

ZSIGMOND Győző

- 2003 A szeptember 11-i tragédiához és következményeihez fűződő magyar politikai viccek Romániában és Magyarországon. In: ZSIGMOND Győző (szerk.): *Napjaink folklórja*. 224–239. Bukarest, A Magyar Köztársaság Kulturális Központja.
- 2006 *Három kismacska, kettő közülük kommunista. Erdélyi politikai viccek 1977–1997*. Budapest, Pont Kiadó. [első kiadás: 1997]

KATALIN VARGHA

IN BETWEEN TWO GENRES JOKE AND RIDDLE IN THE
ENCYCLOPAEDIA OF HUNGARIAN FOLK POETRY

The article discusses some aspects of the *joking questions* and the related *formula jokes* with special regard to the blurred border between the two text types. The first part of the article presents some examples from international literature to illustrate joking questions and *riddle jokes* (a transitory category similar to formula joke) in two encyclopaedias and in a monograph and pays special attention to their position in the hierarchy of genres. The second part relies upon international material and presents a thoroughly investigated subtype of riddle jokes, namely, the elephant jokes and catastrophe jokes. The third part gives an overview about the way joking questions and formula jokes have been interpreted in Hungarian folklore studies. The purpose of the article is to seek answers for problems emerging in course of the compilation of entries of the *Encyclopaedia of Hungarian Folk Poetry* and to draw attention to a transitory and entertaining type of texts which is very popular in oral culture but has been neglected in Hungarian folklore studies.